

BÓDI KATALIN**A VALÓSÁG POÉTIKÁJA
A FRANCIA ÉS A MAGYAR LEVÉLREGÉNYBEN**

Úgy tűnik, hogy a 18. századi irodalomban a poétikai meghatározásokban meglehetősen fontos szerepet töltött be a szövegek valóságosságának, vagyis a valósághoz történő sajátos kapcsolódásának vizsgálata, s ezt a kategóriát idővel a nemes származással nemigen bíró regény tárgyalásában is alkalmazták. Ez a prózai műfaj a század második felétől meglehetősen nagy mennyiségben kerül az olvasóközönség elé, s különféle változatai mellett a levélregények csoportja lesz az egyik legnépszerűbb. Ez a típus a francia irodalomból indul a 17. század végén, majd az angol és a német mellett a magyar irodalomban is, ha csak rövid időre, de fontos szerepet játszik. Az alábbiakban a magyar levélregény poétikai meghatározását próbálom egy bizonyos szempontból, mégpedig a valóság-vonatkozás irányából elvégezni, hiszen a levélregény egyik középponti eleme a valósághoz való hangsúlyos viszonya, a realitás fikciójának fenntartása, amelynek következményei alapvetők lehetnek a műfaj értelmezése szempontjából. Az elemzés során természetesen gyakran elkerülhetetlenné válik a 17–18. századi regényről összefoglalóan beszélni, valamint a valóság-vonatkozás kapcsán a klasszikus imitáció-elv módosulásaira is kitérni, s csak az általános műfaji vonatkozások után visszakapcsolni a levélregény egyedi vonásaira. Szükségszerű következménye mindez a kiválasztott kérdéskörnek, egy olyan folyomány, amely elsősorban szélesebb horizontban teszi láthatóvá a felvetett problémát, s remélhetőleg a kitérő megjegyzések eredménye is a vizsgálatok pontosabbá tétele lesz.

A magyar levélregények vizsgálatában a francia levélregények alakulástörténetéhez nyúlunk segítségért, hiszen, amint már említettük, a francia irodalomban alakult ki a regénytípus, s több mint egy évszázadon keresztül tartotta meg népszerűségét. Ennek a választásnak természetesen sok tényező ellene szólhat, nyilvánvaló például, hogy a magyar regényirodalomra elsősorban a német nyelvű szövegek hatottak, a francia regények elsősorban csak áttételesen jutottak az olvasmányok közé, s első pillantásra a magyar levélregények szerény mennyisége sem indokolhatná az összehasonlítást. Mégis elfogadhatóvá válhat ez az önkényesnek tűnő választás, ha mindvégig szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy elsődleges szándékunk a poétikai leírás részleges megvalósítása, amihez pedig kitűnő segítséget ajánl a francia levélregény.

A 18. század végének magyar irodalma többek között a regény történetének szempontjából érdemelhet kitérítést, hiszen igen rövid idő alatt zajlik le ennek a nemes származással nemigen bíró műfajnak a bevezetése az irodalmi szövegek közé. Sajátos módon megy végbe ez a megtelepedés, mivel a magyar nyelven olvasható regények meghatározó része fordítás, ami azonban semmiképpen sem vonhatja maga után azt a feltételezést, hogy ezek a szövegek jelentéktelenebbek lennének az úgymond eredeti alkotásoknál. Sokkal inkább vall a helyzet egy különleges állapotról, mégpedig egy olyan, meglehetősen rövid időszakról, amikor a magyar irodalom szinte egy időben próbálja befogadni a nyugat-európai regénynek már a 17. századtól jelenlévő számos válfaját, sokszor átugorva, illetve összekeverve ezzel az alakulástörténet különböző fázisait.¹

Így bukkan fel a barokkból átöröklődő regény különféle változatai mellett a levélregény is, amely a magyar irodalomban nem mennyiségeivel tűnik ki, hanem sokkal inkább eszmetörténeti jelentőségével, mégpedig az érzékenység diskurzusához való kapcsolódásával. A magyar irodalomban a levélregény műfaja ugyanis abban az időszakban jelenik meg, amikor a 18. század végén az érzékenység beszédmódja egy rövid időre meghatározó törekvéssé válik egyes szerzők életművének hosszabb-rövidebb szakaszában. Az érzékeny irodalom megjelenése együtt jár bizonyos műformák preferenciájával, amelyekben „az érzékeny ember sajátos, oppozícióra épülő, eszményekhez kapcsolt nézőpontját képesek minél teljesebben magukba fogadni. Ez a tendencia részben a hagyományos retorikai-poétikai rendszer egyes műfajainak megújításában, részben ezen kívüli, vagyis nem-kanonizált műfajok fel- és beemelésében érvényesül, határozott ízléstörekvések jegyében.”² A levélregény így, az érzékenység diskurzusát közvetítve kerül be tehát a magyar irodalomba, s csupán ebben a nem túl hosszú periódusban van jelen, jelenléte sem a megelőző, sem a későbbi időszakokban nem jellemző. Ugyanakkor közismert, hogy nem csak az érzékeny világalkotást közvetítő levélregények születtek magyar nyelven ebben az időszakban, ám ezek vonulata még annyira sem vált meghatározóvá, mint az érzékeny levélregényeké.³

¹ Erre a problémára nézvést vö. SZAJBÉLY Mihály, *„Jdzudnak a’ magyar tollak”*: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Bp.: Akadémiai–Universitas, 2001, 173.

² DEBRECZENI Attila, *„Érzékenység” és „érzékeny irodalom”*, It, 1999, 25.

³ GÁL György *A tudós Palótz avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorának írt leveleit* (1803–1804) és KÖNYI János *XIV-ik Kelemen Pápának ama’ nagy emlékeztető Ganganelinek leveleit* (1783) idegenné teszi a műfajtól a narratív jelleg teljes hiánya, illetve a didaxis erőteljes érvényesülése. MIKES *Törökországi levelei* (kiad. KULTSÁR István, 1794), illetve KISFALUDY Sándor *Napló és francia fogságomja* (1796) jelenthetett volna alternatívát az érzékeny levélregények mellett, ám az előbbi megírása után évtizedekkel jelent csak meg, nem válhatott már esetlegesen korábban szerkes alapjává a levélregény ezen fajtájának (azaz egy olyan típusnak, amely az érzelmek helyett vagy mellett meghatározóan informatív jellegű, s általában idegen kultúrák bemutatására vállalkozik, illetve főként társadalmi célzatú), az utóbbi szöveg első kiadásakor, 1882–83-ban, a megközelítően évszázados távlatba kerülő napló- illetve levélregények olvasásmódja pedig már nem működőképes. Azt, hogy ez az irány miért nem lett az érzékeny levélregények mellett népszerű, nem egyszerű megmagyarázni. Egyrészt oka lehet a már említett szervesen alakulástörténet,

A francia levélregény rögtön különbséget mutat ezen a téren, ugyanis Franciaországban e műfaj nem ennyire lehatároltan korszakspecifikus jelenségként értelmeződik. A levélregény a francia irodalomban már a 17. századtól jelen van, s a 18. század folyamán megsokszorozódik, majd természetesen a század utolsó évtizedeiben, az érzékenységi jegyében is jelentős mennyiséggel lehet számot vetni. A tekintélyes méretű szövegtömeg így nem is lehet homogén, azonban mégis kijelölhetők a választott téma szerint azok az irányvonalak, amelyek köré a levélregények csoportosíthatók. Természetesen elsőként a szerelmi tematikát kell kiemelni, amelyhez nyilván szorosan kapcsolódik a magánszféra boldogságát tárgyozó, inkább már az erkölcsi tanítást, azaz erős didaktikus szándékot kitüntetett levélregények szintén jelentős mennyisége. Nem elhanyagolandó azonban a *Perzsa levelek* (1721) által újjáindított típus sem, amelyben, az intimitást ugyan nem nélkülözve, igazán előtérben idegen kultúrák bemutatása, illetve egyfajta sajátos társadalomkritika áll. Az általam tematikailag elkülönített csoportok persze csupán ideális esetben létezhetnek, valójában sokszor nehéz éles határvonalat húzni köztük. Az egyes francia levélregények által választott tárgytól függetlenül azonban a szövegek konstrukciója (értem ezen elsősorban a narráció formáját) megközelítően azonos,⁴ így válhatnak a magyar érzékeny levélregények vizsgálatában alkalmas hivatkozási alappá.

Alain Montandon kutatásai azt mutatják, hogy a regény népszerűsége már a 17. század második felétől növekvőben van, elsősorban Franciaországban, de az angol irodalomban is: a szerző több mint kétszáz francia és mintegy hatvan angol regényt jegyez fel a 17–18. század fordulójáról.⁵ A 17. században elsősorban pásztori (pl. d'Urfé, *L'Astrée*, 1607), barokk (pl. Gomberville, *Polexandre*, 1640) és heroikus vagy áltörténelmi (pl. La Calprenède, *Cassandre*, 1642) regények a leggyakrabban előforduló típusok. Ezekben a szövegekben még a reneszánsz udvari költészetből átörökölt, petrarkista és neoplatonista hagyományokból építkező szerelemideál érvényesül, amely egyszerre hősi és misztikus, s nem kérdőjeleződik meg a szerelemben való egyesülés tökéletes harmóniája sem.

A hősiesség, az illendőség (*bienscéance*) és a heterodiegetikus⁶ elbeszélésmód egy új esztétikum megjelenésével jobbra eltűnik a regényekből, helyüket az egyén, a szenvedélyek és sokszor a homodiegetikus⁷ elbeszélésmód veszik át. A szerelem ábrázolása is

másképp a narratív forma gyengesége, amelyet a szövegek tematikája, a szerelemről való beszéd nélkülözésével, érdektelenné is tesz valószínűleg. Nem szabad ugyanakkor megfelodkeztünk Kazinczy Sterne-fordításáról sem, hiszen az *Érzékeny utazás* narratív technikája, az egyes szám első személyű elbeszélésmód szorosan kapcsolódik a levélregényekhez, azonban a fentebb elkülönített két típus egyikéhez sem közelíthető igazán.

⁴ A francia szakirodalomban a levélregény műfajára vonatkozó kutatások alapvetően mind ezt az egységnek mondható narrációs eljárást, illetve ennek variációit tüntetik ki figyelmükkel, ebből a szempontból tehát sajátos egységként szemlélik a műfajt, nem vetnek számot érzékeny vagy egyéb tematikailag, illetve eszmetörténetileg elkülöníthető típusokkal. Vö. Laurent VERSINI, *Le roman épistolaire*, Paris, P. U. F., 1979; Jan HERMAN, *Le mensonge romanesque: Paramètres pour l'étude du roman épistolaire en France*, Amsterdam, Rodopi, 1989; Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, Nathan, 1996.

⁵ Alain MONTANDON, *Le roman au XVIIIe siècle en Europe*, Paris, P. U. F., 1999, 7.

⁶ „...narrateur absent de l'histoire qu'il raconte” (a narrátor nem részese az általa elbeszélte történetnek; ford. tőlem – B. K.), Gérard GENETTE, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972, 252.

⁷ „...narrateur présent comme personnage dans l'histoire qu'il raconte” (a narrátor az általa elbeszélte történetnek egyben szereplője is; ford. tőlem – B. K.), uo.

szakít a 17. század elején még élő, a reneszánszban gyökerező tradíciókkal: egy bensőségebb, pesszimistább, filozofikusabb és vallásosabb szerelemkoncepció váltja fel a rögzült beszédmódot. A pikareszk, az utópia, az idill, a kalandregény és a Bildungsroman mellett a levélregény és a memoár válik az egyik leggyakoribb regényformává a francia és a többi nyugat-európai irodalomban.⁸ Alain Montandon egyébiránt a levélregényeket a 18. század példaszzerű és leginnovatívabb teljesítményű technikai újításának tekinti az elbeszélés módosulásának szempontjából.⁹

Magyarországon meglehetősen későn, majd csak a 18. század hetvenes–nyolcvanas éveiben jelenik meg a levélregény az olvasmányok között, eleinte a német, a francia és az angol irodalomból. Magyar nyelven először Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeyje* olvasható 1789-ben.¹⁰ Ezt a Mészáros Ignác által fordított *Montier asszony' levelei* és *Magyar Szekretáriusa* követi 1793-ban, majd 1794-ben és 1795-ben folytatásokban megjelenik a *Fanni' hagyományai*. E dátummal gyakorlatilag megszakad a magyarul megszólaló levélregény eladdig is bátortalan folyama,¹¹ hiszen a századfordulón készülő levélregények jelentősebb darabjai – bár az alakulástörténet szempontjából igen fontosak – befejezetlenek és sokáig kiadatlanok maradnak (Vitkovics Mihály, *A költő regénye* – 1800 körül, Kisfaludy Sándor, *Két szerető szívnek története* – 1806 körül).

A valóságvonatkozás fikciójának fenntartása a megnevezésekben

A valósághoz kapcsolódás hangsúlyos deklarációja a levélregényekben olyan poétikai jelentőséggel bír, amely aligha mellőzhető a műfaj értelmezése során, sőt alapvető jellegzetességgént is kezelhetjük, hiszen az egyes szövegekben, ha nem is azonos mértékben, de

⁸ MONTANDON, i. h. Jan Herman monográfiájának bibliográfiája mintegy kétszázötven napló- és levélregényt említ cím és szerző szerint a német, az angol és a francia irodalomból, ugyanebből az időszakból: HERMAN, i. m., 221–231.

⁹ MONTANDON, i. m., 221.

¹⁰ Természetesen nem került el figyelmünket egy korábbi, magyar nyelven megjelent levélregény sem, mégpedig Tordai Sámuel fordítása, az 1772-ben, Kolozsvárott megjelent *Svédiai Grófné G**né Asszony Élete*, Christian Fürchte-Gott Gellert műve alapján, viszont az eredeti szöveg meglehetősen nyers és értelmetlen kivonata ismeretlen marad a szélesebb olvasóközönség előtt. Vö. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*. Bp., MTA, 1941, 212. Egy nagyobb horizontú vizsgálat természetesen ezt a regényt sem mellőzheti, annál is kevésbé, mert az említett német regény Richardson *Pamelájának* gyengének mondható utánzata. BÍRÓ Ferencnek a testőrírókról szóló tanulmánya is azt támogatja, hogy nem Kazinczy *Bácsmegyeyjét* kell a műfaj magyarországi úttörőjének megtenni, hiszen a Báróczi Sándor köré csoportosuló irodalombarátok egyike, BÍRÓ László elkészítette Madame de Graffigny *Lettres d'une péruvienne*-jének fordítását valószínűleg még az 1780-as évek elején, azonban a szöveg elveszett (*A legérzékenyebb nemzedék [Báróczi Sándor és „testőríró” barátai]*, ItK, 1978, 20). A *Perui levelek* jelentősége a francia levélregény-irodalomban egyébiránt abban állt, hogy a *Portugál levelek* és a *Perzsa levelek* megidézésével összekapcsolta és egyúttal meg is erősítette a fentebb elkülönített típusok hagyománykörét.

¹¹ A magyar érzékeny levélregények nem túl bőséges csoportját körülbelül tizenöt, részben kiadatlan darab alkotja, egy részük ráadásul már a századforduló után jó néhány évre született. Vö. GYÖRGY, i. m., *Román-bibliográfia 1730–1840. évig*, 203–314.

egyértelműen, több szinten is jelen van. Ismeretes, hogy ebben az időszakban a ma már regényeknek hívott műveket leginkább *románnak* nevezték, bár az egyes kiadások címlapján a lehető legkevesebbszer fordult elő alcimként ez a jelölés.¹² Amennyiben e megnevezés történetiségét kutatjuk és észrevesszük a benne feltáruló hagyományt, egy olyan nyomot követhetünk, amely elvezethet a fentebb vázolt kérdéskör leírásához. Természetesen ebben az esetben általában szükséges a románokról, vagyis a 18. században megjelenő regényekről beszélni, megpróbálva mindezt elsősorban a levélregényekre vonatkoztatni.

A francia irodalomban a regény, vagyis a „roman” szó eredete meglehetősen beszédes, történeti és poétikai szempontból egyaránt fontos tudásanyagot tartalmaz a műfajt ismereni kívánóknak. A szó maga a 12. században bukkan fel először a *langue d’oïl*, azaz a mai Franciaország északi részén beszélt nyelv területén, s könnyen megfejthető elnevezése olyan fordításokat jelöl eleinte, amelyek latin nyelvről az attól mindinkább tovasodródo vulgáris latinra vagyis újlatin nyelvre (*rustica lingua romana*), tehát adott népcsoport anyanyelvére lettek átültetve. A század végére bizonyos szűkülés megy végbe a szó jelentéstartományában, mivel ekkortól már közvetlenül az újlatin nyelven készült szövegekhez kapcsolható. Emellett három jelentéstartalom is szorosan hozzátartozik ehhez a középkorban született, akkor még meglehetősen tág irodalmi terminushoz, mégpedig a popularitás fogalma (*népszerű és népi értelemben egyaránt*), a teljes szabadság (tehát a kánon alapvető hiánya), illetve a fikciós jelleg.¹³

A történeti-etimológiai irányvonal mellett legalább ugyanolyan fontos a műfaj és denominációja születésének poétikai körülményeit is figyelmesebben megvizsgálni. Elsősorban azért, mivel a *roman* elnevezés nyilvánvalóan nem a kanonikus, görög eredetű irodalmi kategóriákból ered, így nem áll genetikai kapcsolatban a hagyományozódó poétikai konstrukcióval. Tehát jobbára attól függetlenül, mintegy rendszeren kívülként, az azzal történő dialógus teljes hiányában létezik egy alternatív kultúra megjelenítőjeként, hiszen „természete szerint nem kanonikus, maga a formálhatóság.”¹⁴

A *román* szó eredetének értelmezése persze felidézheti a pozíciót, amelyet a regény, vagyis korabeli elnevezésével a *román* a 18. század második felére a magyar irodalomban elfoglal. Gondolok itt elsősorban a 12. században fennálló *latin–vulgáris* ellentétpárra, amely a 18. századra a magyar (és nyilvánvalóan a nyugat-európai) írásbeliségben *irodalmi–irodalmon kívüli* jelzőpárrá lényegül át. A *roman* konnotációja (rendszeren kívüliség, megragadhatatlanság) és az a tágas tér, amely körbefogja mozgását, továbböröklődnek a műfaj alakulástörténetében, amely a 18. századra továbbra is erőteljesen magában hordozza önnön történetiségét. Ekkorra válik igen feltűnővé az is, hogy a poétikákban rögzített klasszikus műfajok szempontjából a regény egzisztenciája ignorált. Ezt igazolja többek között Charles Batteux-nek, a 18. század egyik neves és ismert francia elméleti írójának neoarisztotelianus poétikája, amelyben a prózai műfajok között csak a

¹² GYÖRGY, *i. m.*, 4–6.

¹³ Vö. Michel STANESCO, Michel ZINK, *A középkori regény története az európai irodalomban*, ford. SAS-HEGYI Gábor, Bp., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 2000, 16–17.

¹⁴ Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei*, III. szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 67.

szónoklatot, a történetet, a levelet és a fordítást tárgyalja.¹⁵ Eklatáns példája lehet továbbá a regény illegális létmódjának az ancien régime megtört, ám valójában igen népszerű erotikus irodalma is, a libertinus filozófiát közvetítő regények sokasága, amelyek nagy része egészen 1980-ig zárolva volt a párizsi Bibliothèque Nationale-ban.¹⁶

A francia irodalomban egyébiránt feltűnően tisztán válik el a kanonikus és a kánonon kívül működő irodalmi rendszer: az akadémiai szinten irányított műfajok megmerevedett alkotási szisztémája hosszú ideig lehetetlenné tette a kirekesztett, legfőképpen regények alkotta szövegcsoport elismerését. A magyar irodalomban természetesen nem teljesen azonos módon zajlik a regény helyzetének megítélése és változása, viszont a francia regény és ezen belül a levélregény alakulástörténetének meglehetősen jól leírható fázisai kitűnő segítséget jelenthetnek a magyar regény, illetve levélregény 18. századi helyzetének meghatározásában.

Az irodalmon kívüliség szituációja a roman elnevezésben tehát ab ovo jelen van, ám az egyes kötetek fedőlapjai a legritkább esetben tartalmazzák ezt a gazdag jelentésű műfaji jelölést. Ehelyett sokkal inkább jellemzőek az olyan kifejezések, amelyek az irodalomhoz tartozást a legkevésbé sem vállalják fel, hiszen rendszerint a valósághoz kapcsolódást hirdetik: számos *története, levelei, élete, beszélgetései, emlékezései* stb. fordul elő a címekben, rendszerint egy személynévvel alkotott birtokos szerkezetben.¹⁷ A francia levélregények illetve memoárok címében ezenkívül még igen gyakori a személynév helyettesítése három csillaggal vagy ponttal, amely tovább emeli az irodalmi és az azon kívül rekedő szövegek közötti falat. A magyar levélregények esetében ez a fordításokban jelentkezik, például a Mészáros Ignác által franciából fordított *Montier asszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei* (1793) című levélregényében vagy az 1772-ben Tordai Sámuel által *A' Svétziai Grófné G**né Asszony Élete* címmel, majd 1778-ban Szlavinczai Sándor István *Gxxx-né nevezetű Svédi Grófnének rendes történeti* címmel németből átültetett szövegekben.

A név elleplezésének mozzanata ugyanis éppen a név viselőjére vonja a figyelmet, aki a szövegek fikciója szerint létező, a korabeli olvasókkal egy időben élő személy, ezért kilétének felfedése nem lehet kívánatos az elbeszélés módjának és tárgyának intimitása miatt. Ez az eljárás tehát az anonimitás megőrzésének, vagyis a valósághoz tartozás bizonyításának egyik módja.

Úgy tűnik tehát, hogy a *roman* és a magyarrá váló *román* megnevezésekben elhalványul az eredeti jelentés, az irodalmon kívüliség, ehelyett mintegy kizárólagossá válik a műfajjelölés. Ezt tagadják, amint láttuk, a címben megjelenő valóságot igénylő szavak, amivel érzékelhetővé válik a 18. századi regény paradoxona: az irodalomhoz tartozás vágya és annak majdani megvalósulása, illetve ennek kimondott tagadása a címben, s amint az alábbiakban majd részletesebben kitérek rá, később mindezek konvencionális játékká válása olvasó és szerző között.

¹⁵ Charles BATTEUX, *Principes de la littérature*, Paris, 1755.

¹⁶ Robert DARNTON, *Gondolatgerjesztő szex*, Budapesti Könyvszemle, 1995. tél, 498.

¹⁷ GYÖRGY, i. m., *Román-bibliográfia*.

A valóság szerepének meghatározása az értelmezett szövegek kapcsán természetesen tartozik az irodalmi szövegek vizsgálatához lényegében Arisztotelész *Poétikája* óta. A francia irodalomban pedig egyértelműen a klasszikus ízlés intézményesülésével, a 17. századtól kezdődően foglal el lényegi helyet az elméleti megjegyzésekben. Először Arisztotelész természetutánzás-teóriája kerül az érdeklődés homlokterébe, vagyis annak a koncepciója, hogy az egyes műalkotásoknak a természet ideális szerkezetét kell imitálniuk. Tehát „nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószerűség vagy a szűkszerűség alapján”.¹⁸ Ám amíg Arisztotelésznél ez a valószerűség a lehetségesen megtörténhető események köréhez kapcsolódik, addig a francia klasszicizmus irodalma ezt az erősen terhelt fogalmat szinte teljes mértékben azonosítja az illendőség (bien-séance) szintén kapitális szabályával.¹⁹ Így gyakran az a paradox helyzet áll elő, hogy a valóság esetenként kizárhatóvá válik a valószerűség kategóriájából. E követelmény megerősödő pozíciója mindenképpen kirekesztette a valószerűtlennek tűnő, de megtörtént események irodalmi műben való előfordulásának lehetőségét, hiszen a hihetőségnek ellentmondó történetek éppen a józan ész és a kifogástalan erkölcsök épségét vonhatták volna kétségbe.

A francia irodalom nagy múlttal rendelkező imitációgyakorlata szükségképpen vezetett a klasszikus műfaji keretek kiüresedéséhez, a retorikai alakzatok kimerüléséhez, a beidegződött formák megmerevedéséhez. Mindemelllett és ettől nem is függetlenül lényegében hiányzott a líra műneme ebből az időszakból, hiszen a verses formájú szövegek inkább a didaxis, a filozófia vagy a tudományelmélet körébe tartoztak, semmint bármiféle lírai hangvételő műfajba. Így talán nem lehet véletlen a regény egyre jelentősebb térhódítása, amely a klasszikus irodalom mellett kínált alternatívát.

Az ez idő tájt közkedvelt regények ugyanis jobbra pontosan ennek az egyre kizárólagosabbá váló klasszicista szabálynak mondanak ellent: a barokk ízlést tükröző heroikus és pásztorregények éppen a végeérhetetlen, több szálon futó, bonyolult, megszámlálhatatlan szereplőtől duzzadó, antik motívumoktól zsúfolt történeteket közvetítenek az olvasók egyre szélesedő táborának. Ám különös módon e kirekesztett, megvetett műfaj sem marad sokáig érintetlen a valószerűség követelményétől, hiszen már a század közepétől történnek olyan próbálkozások a regény teoretikus meghatározásában, amelyek az ide tartozó szövegeket a valószerűség kategóriájához próbálják rendelni: „Mais entre toutes règles qu’il faut observer en la composition de ces ouvrages, celle de la vraisemblance est sans doute la plus nécessaire. Elle est comme la pierre fondamentale de ce bâtiment, et ce n’est que sur elle qu’il subsiste.”²⁰

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*, ford. SARKADY János, Bp., Kossuth, 1997. 20.

¹⁹ HERMAN, *i. m.*, 132–133.

²⁰ „Mindazon szabályok közül, amelyeket figyelembe kell venni az ilyen művek megalkotása folyamán, a valószerűség követelménye a legfontosabb. Olyan ez, mint az épület alapzata, s a mű csak ezzel együtt létezhet.” (Ford. tölem – B. K.) George de SCUDÉRY előszava *Ibrahim ou l’illustre Bassa* című, 1641-es kiadású

A valóságértelmezés kategóriájának felcserélése a valóságosságára tehát fontos lépés a regény alakulástörténetében, legfőképpen a poétikai helyzet változásának lehetősége szempontjából. Így ugyanis felsejlik a regény kanonikus műfajok közé kerülésének esélye, amelyet megerősít az eposszal és a történetírással való rokonítása. Azonban ezzel a tendenciával párhuzamosan megjelenik egy másik irányvonal, amely a lehető legmesszebbre kíván távolodni a barokk idők regénytípusaitól. Az ide tartozó regények meglehetősen markáns változást kódolnak a műfajba: önmagukat valódikiént deklarálják, vagyis a valóságosság helyett a valóságot teszik középponti szerepűvé önmeghatározásukban. Így nem véletlen, hogy e szövegek a regény megnevezést rendszerint visszautasítják, s amint fentebb már utaltunk rá, egyéb, a valósághoz tartozást hirdető kifejezést tűznek címlapjukra. Természetesen nem kizárólag a levélregények csoportjáról van itt szó, gondoljunk csak például Mme de la Fayette *Princesse de Clèves* (1678) című regényére, amely a *Lettres portugaises*-t (1669) követve nem a levélformát választja a vallomásos hangvételű történet elbeszéléséhez.²¹

A levélregény színrelépésével a valóság kiemelése, ha lehet, még lényegesebbé válik, hiszen narratív sémájából adódóan színre viszi az olvasás és az írás valós szituációját, illetve elbizonytalanítja a határt a regénybeli és a valóságos levélíró és -olvasó között. A műfaj maga ezáltal tehát az olvasás alakzataként értelmezhető. Emellett, amint arra a későbbiekben még kitérünk, a levélregények rendszerint gazdag paratextuális rendszere, valamint az egyes szövegek (levelek vagy bejegyzések) anyagszerűségének hangsúlyozása szintén közrejátszik a valósághoz tartozás illúziójának fenntartásában. Nem mellékes tehát azt kiemelni, hogy ezen alkotások poétikai leírásában mennyire fontos az extradiegetikus, vagyis az elbeszélő történethez közvetlenül nem tartozó tartományra való figyelés. Ez az egyedülálló szövegkonstrukciós eljárás magával hoz egy jellegzetes, az alábbiakban ismertetett történetalkotási sémát, amely nyilván függ a választott formától is, az egyes szám első személyű elbeszélésmódtól.

A francia levélregények első darabjának tartott alkotás 1669-ben jelent meg, a személyes érzelmeket új dimenzióba helyező szöveg: a *Portugál levelek* (*Lettres portugaises traduites en français*). A regény figyelemreméltó újításokat honosít meg mind az elbeszélés módja, mind pedig annak tárgya területén. Szerzői név nélkül kerül az olvasók elé, az előbeszéd fikciója szerint portugál nyelvű levelek közreadásaként francia nyelven. A levelek írója eszerint egy portugál nemzetiségű apáca, aki mindvégig megválaszolatlan leveleiben szenvedélyes szerelméről ír az őt végül is elhagyó kedvesének. A mindössze öt levélből álló regény a reménytelenség példázata: a funkciójukat veszített levelek fokozatosan hozzák előtérbe a magára maradó ember léthelyzetét. Mindez pedig lényegében megszünteti a történet folythatóságát, illetve létezésének lehetőségét, így a regény végül önmaga felszámolását generálja.

regényéből = *Idées sur le roman: Textes critiques sur le roman français. X^e-XXe siècle*, éd. Henri COULET, Paris, Larousse, 75.

²¹ A regény műfajának elméleti problémái a valóságértelmezés eseményeket sorakoztató barokk regényektől a valóságot szimuláló későbbi regénytípusokig a magyar irodalmi gondolkodásban is megjelennek, ám rendszerint csak a lefordított szövegek előbeszédeinek elméleti megjegyzéseim keresztül, tehát nem egy szerves alakulás folyamataként. Vö. SZAJBÉLY, *i. m.*, 172–184.

A *Portugál leveleknek* több folytatása és utánzata²² született a francia irodalomban a következő évtizedekben, így e regény alapjává vált a monologikus²³ levélregénytípusnak, tehát az olyan narratív struktúrának, ahol egyetlen homodiegetikus elbeszélő hanghoz kapcsolódik a történetmondás. Ugyanakkor alapja lett a levélregények szerelmi tematikát kitüntető változatát jellemző, végtelenségig redukált cselekménynek, amely egyszerűen a kezdetben reményteli szerelemből a végzetes csalódásig vitt történet elbeszéléseként határozható meg. A történet minimalizmusa és tét nélkülisége a diskurzus, a beszédjelleg műfajt meghatározó szerepét hangsúlyozza.

A történeteséma több évtizeden át tartó rögzítettsége mindemellett az olvasás populárisrá válásának kezdeteit rejt magában. Ugyanis a 15. század közepétől a 17. század közepéig tartó időszak új olvasórétege, tehát a népi olvasók tábora elsődlegesen azon szövegeket igényelte, amelyek rövid terjedelemben egyazon történetet variáltak: „inkább ismétlésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg.”²⁴

A redukált történeteséma mint poétikai jegy a több mint száz évvel később születő magyar levélregényekben is magától értetődően megjelenik, ám fontosabb ehelyett most egy olyan poétikai jellegzetességre utalni, amely a szövegkonstrukció pusztá leírásán túl az olvasásmód változására és az irodalom explicit differenciálódására enged következtetni.

Alternatív poétika

A francia könyvtári katalógusokban még manapság sem ritka, hogy a *Portugál levelek* Mariana Alcoforado neve alatt van besorolva a katalógusba, még hozzá egy olyan név alapján, amely a szöveg első kiadásában sehol sem volt feltüntetve. A névtelenül megjelent textusnak a 19. században találnak kényszerűen szerzőt egy hajdanvolt apáca személyében, sőt a levelek címzettjét is azonosítják, mindezzel pedig hivatalosan ismerik el az öt levél valódiságát, egy szóval sem említve annak lehetséges fikcionalitását. A szöveg köré rakódó mítosz egészen 1962-ig kizárólagosan működik az értelmezésekben, amikor is François Deloffre és Jean Rougeot stilisztikai és biográfiai kutatásai egy új szövegkiadást²⁵ kísérvé nyilvánvalóvá teszik, hogy az öt levél egy bizonyos Guilleragues vikomt (1628–1685) alkotása.

²² Vö. *Lettres portugaises. Lettres d'une péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. et préface Bernard BRAY, Paris, Flammarion, 66–67. Cím szerint például: *Réponses aux Lettres portugaises traduites en français* (1669), *Nouvelles Lettres portugaises* (1669), *Nouvelles Réponses aux Lettres portugaises* (1669), *Lettres d'une péruvienne* (1747).

²³ Frédéric CALAS „roman épistolaire à une voix”-ként nevezi meg ezt a típust, *i. m.*, 24.

²⁴ Roger CHARTIER, „Népi” olvasók. „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLÒ, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 314.

²⁵ *Lettres portugaises. Valentins et autres œuvres de Guilleragues*, introduction, notes, glossaire et tables d'après de nouveaux documents par François DELOFFRE et Jean ROUGEOT, Paris, Classiques Garnier, 1962.

Nem mellékes adaléka lehet ennek a több mint háromszáz éve tartó, meglehetősen fordulatos olvasástörténetnek Rousseau véleménye, aki D'Alembert-hez írott levelében, a nőkről vallott véleményében, magabiztosan kijelenti, hogy meglátása szerint a *Portugál levelek* bizonyosan férfi által íróttak: „Elles ne savent ni décrire ni sentir l'amour même. La seule Sapho, que je sache, et une autre, méritent d'être exceptées. Je parierais tout au monde que les Lettres Portugaises ont été écrites par un homme. Or, partout où dominant les femmes, leur goût doit aussi dominer: et voilà ce qui détermine celui de notre siècle.”²⁶ Az általam használt, 1829-ben megjelent kötetben Rousseau ezen megjegyzéséhez a kiadás szerkesztője viszont olyan kommentárt fűz, amely cáfolja a francia író állítását, megerősítve és beteljesítve ezzel a levélregény által felkínált olvasásmódot: „On sait positivement aujourd'hui que ces Lettres, dont M. Barbier a donné en 1806 une nouvelle édition, sont réellement d'une religieuse portugaise qui s'appelait Marianne Alcaforada, et qu'elles furent adressées au comte de Chamilly, dit alors comte de Saint-Léger.”²⁷

A *Portugál levelek* 1669-ben tehát újtára indít egy látens poétikát azzal, hogy önmagát autentikusnak, az életből vettnek tételezi, ellentétben a szigorú regulákkal lehatárolt, kanonikus irodalommal. Míg e kizáró jellegű szövegcsoporthoz, mint már kitértünk rá, a valóságosság és ezzel kapcsolatosan számos megkerülhetetlen kód ideájához igazítva alakul ki az alkotások hangsúlyozott fikciója, addig a bizonytalan helyzetű regény a valóságosság koncepcióját a valóságára cseréli, így ezzel kívül kerül a rögzített szabályok korlátozó erejének hatásköréből.²⁸

A valóság kapcsolódása az irodalmi szövegekhez és ezzel együtt természetesen az olvasáshoz persze nem ebben az időszakban és nem kizárólag a levélregény kapcsán jelenik meg, bár nem teljesen független attól. Hiszen a szövegben szereplő történet hitelesként való elfogadása már akkor jelentkezik, amikor az olvasás gyakorlata az alacsonyabb társadalmi rétegek körében egyre inkább elterjedt. Ez a folyamat ugyanis együtt jár az olvasási szokások gyökeres megváltozásával: jellemzően a 15. század közepétől a hangos olvasást (tehát azt az eseményt, amelynek során egy olvasni tudó személy egy nagyobb hallgatóságnak olvasott föl) az analfabetizmus viszonylagos csökkenésével felváltja a csöndes olvasás, ahol szöveg és olvasója viszonya bensőségesebbé válhat. Ez a megváltozott befogadói helyzet „elmosza a szöveg és az olvasó világa közötti határt – amely a felolvasásban mindig is nyilvánvaló –, s minthogy addig ismeretlen meggyőző erőt köl-

²⁶ „A nők sem leírni, sem érezni nem tudják a szerelmet. Egyedül Szapphó és egy másik nő az, akik kivételt érdemelnek. Ugyanakkor az egész világgal fogadnék, hogy a *Portugál leveleket* férfi írta. Márpedig ahol a nők befolyása jelentős, ízlésük is azzá válik: ez az, ami korunk ízlését is meghatározza.” (Ford. tőlem – B. K.) Jean-Jacques ROUSSEAU, *A M. d'Alembert*, [...] *sur son article de Genève*. [...] *et particulièrement sur le projet d'établir un théâtre de comédie* = Uő., *Œuvres complètes*, I, Paris, Armand-Aubrée, 1829, 411.

²⁷ „Ma már bizonyosan tudjuk, hogy ezek a *Levelek*, amelyeket M. Barbier 1806-ban újra kiadott, valóban egy portugál apácától származnak, akit *Marianne Alcaforadának* hívnak, és Chamilly grófjához szólnak, akit akkor *Saint-Léger grófjának* mondtak.” (Ford. tőlem – B. K.) Uo.

²⁸ Shelly YAHALOM az irodalmi és nem irodalmi (*littéraire et non-littéraire*), valamint szöveg és nem-szöveg (*texte et non-texte*) fogalompárokra írja le ezt a jelenséget: *Du non-littéraire au littéraire*. Poétique, 1980 novembre, 406–421.

csönöz a fiktív történetek szövegének, igen veszélyes varázslat [...] mint ami az élő – elbeszélő vagy felolvasó – szónál alkalmasabb a hihetetlenről való meggyőzésre.”²⁹ Az olvasási szokásokra irányuló kutatások tehát azt igazolják, hogy a fikciós szöveg befogadása kezdetben eleve együtt járt annak valósághoz képesti tételezésével, ami elsősorban a tudós olvasók körének szélesedésével mérséklődött. A regények népszerűségével ez az olvasási praxis azonban egyáltalán nem szűnt meg, sőt a levélregény terjedésével egyenesen felerősödött. A játék leleplezésének lehetősége ugyanis nem minden olvasó számára volt adott, s ezt támogatta elsősorban a textusok által felkínált olvasásmód: a levélregény egy olyan implikált olvasót³⁰ ír bele a szövegbe, aki azt fenntartások nélkül fogadja el valószínűként.

A szabálynélküliség idővel mégsem marad a minden korlátot lerázó szöveg szimbóluma, hiszen létrehozza saját szabályrendszerét a kvázi kötelezően megjelenő elemekkel: az anonimitás és az autentikusság hangsúlyozásával a címben és az előbeszédben, a történet invarianciájával, a szerelmi diskurzus szinte kizárólagos jelenlétével. A kanonikus irodalom poétikája mellett így megszületik egy valójában nem kevésbé szigorú, ám nem annyira nyomasztóan és dogmatikusan rögzített alternatív szabályrendszer. A párhuzamosan létező poétikák és a mögöttük álló szövegek az olvasóknak köszönhetően természetesen nem egymástól hermetikusan elzárva, hanem lassan-lassan egymásra hatva és keveredve léteznek a 18. századtól.

A levélregény ezen alternatív poétikája a kezdetektől a sovány és az évtizedek során lényegében változatlan érzelmes cselekményszálból építkezik, meghatározó jegye továbbra is elsősorban az elbeszélés módjának sajátossága, az „inkább reflektáló és visszatekintő tünődés [...], események értelmezései”.³¹ Idővel a több levélíró bevonásával bonyolított és elaprózott elbeszélés-technika inkább értelmezhető a lényegében invariáns cselekmény ellensúlyozásaként, mint valamiféle fejlődésképzet jeleként, de természetesen figyelemmel kell lennünk e komplikálódás időbeliségére. A monologikus forma mellett tehát idővel a dialogikus és a polifonikus levélregények is nagy számban megjelennek. Ez utóbbi típus³² iskolapéldájaként szokás emlegetni Rousseau 1761-ben kiadott *Julie ou la nouvelle Héloïse* című szövegét,³³ amelyben szintén pontosan érzékelhető a redukált történeteséma. Alain Montandon a Saint-Preux levelében körülírt clarensi kertet a *Julie* narrativikájának allegóriájaként olvassa: a zezugos vagy éppen párhuzamosan futó utak, az elidőzésnek kedvező kis rejtkehelyek és a kert egészének mégis művészi kompo-

²⁹ CHARTIER, *i. m.*, 312. Bahtyin szerint a regénnyel összekapcsolódó újfajta olvasási szokások egyúttal poétikai jelölői is a műfajnak: „A nagy műfajok közül egyedül a regény fiatalabb az írásnál és a könyvnél, és egyedül ez alkalmazkodik szervesen a néma befogadás új formáihoz, azaz az olvasáshoz.” BAHTYIN, *i. m.*, 28.

³⁰ „Implikált olvasón a valóságos olvasónak a szöveg utasításai által kijelölt szerepét kell értenünk.” PAUL RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. JENEY Éva, Bp., Osiris, 1999. 335–336.

³¹ PAUL DE MAN, *Allegória (Julie) = Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus, 1999. 261.

³² FRÉDÉRIC CALAS a *Multiplication des voix* (a nézőpont megsokszorozódása) című alcíjzetben tárgyalja az idetartozó polifonikus, vagyis többszólamú szövegeket, *i. m.*, 32.

³³ Azt azonban szokás homályban hagyni, hogy Richardson *Pamelája* (1740) mennyire meghatározó erejű a *Julie* kompozíciójában és egyáltalán a levélregény népszerűvé válásában; vö. MONTANDON, *i. m.*, 279.

ziciója nagyszerűen tematizálja az elbeszélés módozatait, ugyanakkor utalnak a történetmondásban jelentős szerepet elfoglaló elmélkedés meghatározó jellegére is.³⁴

A történet minősítése azonban nem csak allegorikusan, hanem explicit módon is jelen van a levélregény második előszavában, amely a szöveghez kapcsolódó függelékben kapott helyett. Ebben a háttérbe szoruló paratextusban kiadó és szerző párbeszédét követhetjük végig a közlésre szánt levelekről, s egy látens poétika helyett egyértelműen értékelő szempontú megjegyzéseket találunk a történet jellegéről: „Quant à l'intérêt, il est pour tout le monde, il est nul. Pas une mauvaise action, pas un méchant homme qui fasse craindre pour les bons; des événements si naturels, si simples, qu'ils le sont trop; rien d'inopiné, point de coup de théâtre. Tout est prévu longtemps d'avance, tout arrive comme il est prévu. Est-ce la peine de tenir registre de ce que chacun peut voir tous les jours dans sa maison ou dans celle de son voisin?”³⁵

Ez a szembeötlő leplezetlenség így arra utal, hogy a levélregény látens poétikája ekkorra, tehát mintegy száz évvel a *Portugál levelek* megjelenése után nyilvánvalóan módosul, és az olvasóközönség naivitása sem marad egyértelműen változatlan. A változó poétika az implikált olvasó módosulásával jár együtt: a szöveg intenciója szerint a regények előbeszédeiben továbbra is előadott, mintegy kötelezővé vált történet, miszerint a levelek egy létező személy írásai és az elbeszélte események valóságok, játékká alakul szerző és olvasó között. Hiszen mind a szerző, mind az olvasó számára evidensnek kell lennie, hogy a regényt alkotó levelek fikción alapulnak, mégis mindketten felvállalják az előbeszéd által kínált paktumot, azaz a szerző a kiadó-kompilátor, az olvasó pedig az indiszkrét leskelődő szerepét. Ezen leplezett kapcsolat ironikus megjelenítését kínálja Rousseau *Julie*-jének első előszava: „Il faut des spectacles dans les grandes villes, et des romans aux peuples corrompus. J'ai vu les mœurs de mon temps, et j'ai publié ces lettres. Que n'ai-je vécu dans un siècle où je dusse les jeter au feu! Quoique je ne porte ici que le titre d'éditeur, j'ai travaillé moi-même à ce livre, et je ne m'en cache pas. Ai-je fait le tout, et la correspondance entière est-elle une fiction? Gens du monde, que vous importe? C'est sûrement une fiction pour vous.”³⁶

Annak ténye, hogy az olvasó cinkosságot vállal a szerzővel, egyre világosabbá teszi a levélregény megváltozott helyzetét, amely ezzel a mindinkább rögzülő – diskurzust, történetet, paratextusokat lehatároló – szabályrendszerrel egyértelműen a hivatalosan

³⁴ MONTANDON, *i. m.*, 280; vö. még Jean-Jacques ROUSSEAU, *Julie, ou la nouvelle Héloïse*, éd. Michel LAUNAY, Paris, Flammarion, 1967, Quatrième partie, Lettre XI. Saint-Preux à Milord Édouard, 352–375.

³⁵ „Semmi figyelemfelkeltő sincs benne, mindenkinek érdektelen. Sem egy gonosz tett, sem egy rosszindulatú ember, aki miatt félténénk a jókat, az események olyannyira természetesek és egyszerűek, hogy már túlságosan is azok, semmi megjósolhatatlan, semmi váratlan fordulat. Minden előre eltervezett, és be is következik. Érdemes-e azzal foglalkozni, amit naponta láthatunk saját házunkban, vagy a szomszédunknál?” (Ford. tőlem – B. K.) *Julie, i. m.*, 573.

³⁶ „A nagyvárosokban látványosságok kellenek és regények a romlott embereknek. Láttam saját korom erkölcsseit és kiadtam ezeket a leveleket. Bár egy olyan korban éltem volna, mikor tűzbe kellett volna dobnom őket! S bár csak kiadóként vagyok jelen e könyvben, én magam is dolgoztam benne, nem is tagadom. Vajon az egész az én művem és az egész levelezés kitalált? Emberek, mit számít? Bizonyosan fikció számotokra.” (Ford. tőlem – B. K.) *Uo.*, 3.

létező irodalomhoz sodródik közel. Ha varázsa és „vadsága” ezzel nem is tűnik el teljes egészében, irodalmon kívüli pozíciója, nem-irodalmissága mindenképpen átminősül.

Ide kapcsolódva még lényeges megemlíteni, hogy úgy tűnik, ezzel párhuzamosan a regényben megjelenített valóság jellege is megváltozik s paradoxsá válik szövegen kívüli és belüli valóság viszonya: Diderot ugyanis Richardson *Pameláját* dicsérve arról beszél, hogy az angol levélregény igazabb a valóságnál, s a regényen kívüli világ csak egy hazugság: „O Richardson! j’oserais dire que l’histoire la plus vraie est pleine de mensonges, et que ton roman est plein de vérité. [...] j’oserais dire que souvent l’histoire est un mauvais roman; et que le roman, comme tu l’as fait, est une bonne histoire. O peintre de la nature! c’est toi qui ne mens jamais.”³⁷

Nem lenne azonban helyes, ha az implikált olvasó ezen megváltozott helyzetét a tényleges olvasók teljes táborára vonatkoztatnánk, mivel nem feltételezhetjük, hogy a francia és a magyar olvasók mindegyike megfelelőképpen felkészült volt az ebben a játékban való részvételre. Valószínűleg csak a nagyobb tájékozottságú, műveltebb emberek, akik sok esetben maguk is írók voltak, váltak képessé az implikált olvasó szerepének értelmezésére, vagyis a Rousseau által leleplezett szerep nem törli ki a levélregények naiv olvasatát. Ez a kétoldalúság pedig az első levélregénytől kezdve benne rejtőzik a szövegekben, és az egyik vagy a másik oldal aktualizálódása a 17–18. században, úgy tűnik, nem kiszámítható. Ez a kettősség azonban idővel persze lelepleződik, ami azonban nem eredményezi az olvasásélmény szegényebbé válását, hiszen teljes mértékben nyíltá teszi a szövegben rejtőzködő játék mozgását.

A la hongroise

Közismert, hogy a francia királyi udvarban és az irodalmi szalonokban már a 16. századtól kezdődően óriási kultusza volt a levelezésnek, amely a magánélet területéről a tudós vagy egyéb módon híressé vált emberek levélváltásainak megjelentetésével átkerült a szélesebb közönség körébe. A levelezés ilyen módon irodalomná vált, társadalmi sze-

³⁷ „Ó, Richardson! azt merem állítani, hogy a legigazabb történet tele van hazugsággal, és a te regényed tele igazsággal. [...] azt merem állítani, hogy gyakran a történelem csak egy rossz regény, és a regény, amelyet írtál, az igaz történelem. Ó, természet megfestője! te soha nem vagy hazug.” (Ford. tőlem – B. K.) Denis DIDEROT, *Éloge de Richardson* (1762) = D. D., *Œuvres esthétiques*, Paris, Bordas, 1988. 39–40. Diderot idézett szavai erőteljesen összecsengenek Charles Batteux széptermészet-teóriájával, ami talán nem véletlen, hiszen közel egy időben született Diderot kritikája és Batteux művészetelméleti munkája (*Beaux arts réduits à un même principe*, 1746). A szép természet elmélete ugyanis azt jelentette, hogy a művésznak, Arisztotelész imitáció-tanából elvonatkoztatva, nem a valós természetet kell utánoznia, hiszen az tartalmazhat szokatlan, hiteltelennek tűnő dolgokat, hanem egy abból absztrahált ideális természetképet, mégpedig a tökéletes műalkotás létrehozásához. Vö. *Littérature française*, éd. Jean EHRARD, Paris, Arthaud, 1974, 68. Batteux idézett tana, valamint poétikája a század végéig nagyon ismert és népszerű volt Franciaország határain kívül is, elsősorban német nyelvterületen, ahonnan Magyarországra is átkerült. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990. 131–132. Talán ez az idézet is hozzásegít annak megvilágításához, hogy a regény hogyan sodródik közelebb a klasszikus műfajok köréhez.

repe mellett kiemelkedtek irodalmi vonatkozásai. Az antik hagyományokkal rendelkező népszerű prózai műfaj hamarosan alapjává lett a levélregénynek, amely így már nem idegenként került az olvasók elé, hiszen a levél divatja megfelelő diszkurzív alapot biztosított a műfajnak.

A magyar levélkultúrára vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a magyar szellemi életben is igen fontos szerepet töltött be a levél, egyik jelentős korszaka, amely a barokk irodalom idejére tehető, szinte egybeesik a francia levelezés virágkorával.³⁸ Míg eleinte csak a hivatalos teendők sokrétűségéhez kapcsolódott a levélírás aktusa, addig a 17. század végére a magánélet féltett szférája szintén megjelent a levelezésekben, s a tollat ragadók között mind több hölgy mutatkozott, valamint a szövegek tematikája jelentősen kibővült.³⁹ Az oktatásban is helyet kapott a levélírás, a Magyarországon ez idő tájt használatos retorikai tankönyvek rendszerint tartalmzták a levélírásra vonatkozó elméleti tudásanyagot, sőt a műveltebb levélírók gyakran fordultak a francia *Secrétaire*-ekhez segítségül. Hopp Lajos szerint a magyar levélkultúra kifejezetten magas szinten állt a vizsgált időszakban, azonban alakulástörténetében nem következett be az a fázis, amelyet a francia irodalomban a hihetetlenül népszerű és óriási mennyiségben megjelenő levélregény jelent: a magyar levélkultúrából nem nőtt ki tetemes nagyságú világias szépirodalom.⁴⁰

Hiány jelentkezett tehát a magyar irodalomban, annak ellenére, hogy a lehetőség adva volt a levélkultúra által. Egyetlen alkotás azonban mégis született, amely a kezdetét jelenthette volna a magyar levélregények történetének. A lehetőség azonban mégis beteljesületlen maradt, ugyanis Mikes Kelemen *Törökországi levelei* nem kerülnek nyilvánosság elé megírásuk idején. A leveleket először Kultsár István adta ki 1794-ben, egy olyan időszak közepén, amikor a regény már meglehetősen széles olvasóközöniséget tudhatott magáénak, sőt már a külföldön híressé vált levélregények is beszivárogtak az olvasmányok közé.

Ekkorra már megjelent a magyar levélregények első darabja, amely hatástörténetileg igen jelentős pozíciót tudhat magáénak, mégpedig Kazinczy 1789-ben kiadott fordításalkotása: a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*. A kiadás dátuma, a szerző neve és a keletkezés körülményei egyaránt beszédesek a magyar levélregény alakulástörténetének és irodalmi helyzetének vizsgálatában. Az, hogy Kazinczy az előszóban *magyarrá tett románnak* nevezi alkotását, majd a *Werthert* és az *Adolf leveleit* említi a *Bácsmegyey* születését magyarázva, szempontunkból azért is jelentős, mivel belehelyezi a szöveget egy hosszú időn keresztül alakuló hagyományba, amely Nyugat-Európában ekkorra már eléri saját korlátait. A két német regény egyben a műfaj paradox helyzetének allegóriája is, hiszen az a priori irodalmon kívüli szövegcsoporthoz egy csupán induktív módon létező poétikával megkülönbözteti önmagán belül is az emelkedettebb és a populárisabb, vagyis a kánonba kerülő és a kizárható szövegeket.

1789, a megjelenés éve is arra enged következtetni, hogy a *Bácsmegyey* a nyugat-európai levélregény alakulástörténetének befejeződő szakaszában jelenik meg, egy olyan

³⁸ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974. 501.

³⁹ *Uo.*, 507.

⁴⁰ *Uo.*

időpontban, amikor a kvázi kanonikussá vált szövegmodell már egyre inkább működésképtelen. Látszik ez abból a nyíltságból, ahogyan a szerző az előbeszédben a műfaj helyzetéről szól, mellőzve a korábban szokásos, autentikusságot deklaráló diskurzust: „[...] a Poésis fentebb neme, azaz az Epopea és a Melpomene sarus játéka, az egészen el nem készült dísz meg nem szenyvedik. De ellenkezőképpen van a dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, s nevezetesen az én románommal. Ebben nem a történet-költő, hanem maga Bácsmegyey szól, mégpedig levelekben [...] s szinté elhitheti az olvasót, hogy levelei nem valamely belletristának, hanem magának a megvetett Szerelem gyötrelmei közt fetregő Bácsmegyeynek tollából folytak.”⁴¹

Mindezzel a magyar levélregény történetének első jelentős darabja nem irodalmon kívüli műfajként vonultatja be a hazai irodalomba ezt a szövegcsoportot a francia irodalomban tapasztaltakkal ellentétben, hanem közvetlenül bejuttatja azt a poétikai leírásokban szereplő műfajok társaságába. Nyilván nem a *Poésis fentebb nemével* azokkal azonos kategóriába, hanem az őt megillető, alacsonyabb stílusminőséget és származást képviselő szintre.⁴² Érzékelhető tehát, hogy a *Bácsmegyey* e kijelentés által a poétikai meghatározás alapján az irodalom alatti kategóriából felkerül egy magasabb szintre, amivel alantassága mindenképpen csökken, s fenntartja a lehetőséget a regény műfaja egészének erre a szintváltásra.

A *Bácsmegyeyt* követő levélregény, a *Montier asszony' levelei*⁴³ egy német szöveg alapján készült, amelynek eredetije viszont francia,⁴⁴ de különösebb ismertségéről, kedveltségéről nem tudunk, s ez is a magyar levélregény szervesen fejlődésével magyarázható. Mészáros fordítása ugyanis kevésbé illeszkedik az érzékenységre azon vonulatába, amely kizárólagosan a szerelmi diskurzusból kinövő alkotásokat képviseli. Mészáros Ignác fordítása a levélformát kifejezetten didaktikusan használja fel a kitüntetett téma, vagyis a boldog házasság tárgyalására, amellyel inkább az erkölcsi irodalom körébe sorolható. Nyilvánvaló mindemeillet, hogy a morális diskurzus az érzékeny levélregényekből sem hiányzik, azonban véleményem szerint egyértelműnek tűnik, hogy míg a *Bácsmegyey* képviselte vonulat a szerelemről való nyílt beszéd megteremtését kíséri meg, addig a *Montier asszony' levelei* sokkal inkább része a 18. század második felében virágzó profán erkölcsi irodalomnak, amelynek hátterében a barokk hagyományok sejlenek fel.⁴⁵

⁴¹ KAZINCZY Ferenc. *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei = Érzelmes históriák*, vál., szerk., utószó LÖKÖS István, Bp., Magvető, 1982, 361.

⁴² A *Bácsmegyey* ezen sajátos műfajhonosítása a regények népszerűvé tétele mellett felkeltette a figyelmet az Albrecht Christoph Kaysertől származó német eredeti iránt is, ezt mutatja TÉJFALUSI CSÓKA József 1800 körül keletkezett kéziratos fordítása is, *A' meg csalott szerelem' gyötrelmének áldozatjává lett Adolf' Levelei. Németből találós szaporitással által szerkesztette ...*

⁴³ Fordítója, Mészáros Ignác a levélregénnyel együtt jelenteti meg *Magyar Szekretáriusát*, amely többek között szerelmi tárgyú levélmintáival explicit poétikai példákat kínál a műfaj olvasásához és írásához.

⁴⁴ *Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses*, Bruxelles, 1756.

⁴⁵ Az erkölcsi irodalomra nézvést vö. BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995, 193–198.

A fordításon keresztül megmutatkozó francia példa mégis szolgálhat tanulságokkal, mivel megmutatja a levélregény eredetileg irodalmon kívüli helyzetét, azokat a rejtőzködő kódokat, amelyek a *Bácsmegey*ben megtalálhatók, amennyiben képesek vagyunk fellelni benne a műfaj genezisének nyomait. A francia levélregények egy viszonylag jelentős részében, amint azt a *Montier asszony' levelei* példázza, alapvető szövegalkotó elem az erkölcsi kérdésekről való beszéd.⁴⁶ Mészáros fordítói előszavában kifejezetten nagy hangsúlyt kap ez a moralizáló jelleg, mégpedig úgy, hogy a szöveg előrevetített értelmezését adva összekapcsolja a regényt a szintén általa fordított *Kártigámmal*, amely a korábbi évtizedek regényírásához igazodva ugyancsak az erkölcsstani hagyományokat követő művekhez tartozik: „Kártigámnak történeti oda példázna voltaképen, minő okossággal kell a hajadon személynek egy férjfiúval való esméretségbe, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] És ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szemei előtt viseli, mint e könyvben megírott ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjét lelki vizasztalásával együtt szerezhethi. Élj hasznodra, ékes nemű Olvasó!”⁴⁷

A műfaji vizsgálódások szempontjából ennek a ténynek akkor lehet hozadéka, ha felismerjük a moralizálásban, az erkölcsi tanításban eredendő irodalmon kívülségét, s visszaileszjük az egyházi írásbeliség tartományába. Az tűnhet fel tehát, hogy a levélregény így többszörösen is nem irodalmi forrásokból táplálkozik, s ekként kerül be lassú poétikai formálódás nyomán a szépirodalmi műfajok kategóriájába. Mindezt viszont a magyar levélregény sajátos alakulása nem mutatja meg nyíltan, csupán nyomokat ajánl e sűrített történet kibontásához.

Fanni' hagyományai: különös olvasás

A *Bácsmegey*ben és Mészáros Ignác fordításában jelenlévő explicit és implicit műfaji tapasztalatokat törli az 1794–1795-ben az *Uránia* három számában megjelent *Fanni' hagyományai*. A valóságot szimuláló szöveg és a szerző leleplezése ezúttal nem lesz működő olvasásmód e folytatásos regényben, amely, bár alapvetően naplóbejegyzésekből építkezik, leveleivel és beszédmódjával mégis a levélregényekhez sorolható. A *Fanni' hagyományai*ba a műfaj magyarországi történetének tanulmányozása szempontjából két irány felől léphetünk be, egyrészt érdemes a paratextusok (elsősorban az előbeszéd), másrészt pedig az olvasók felől közelíteni a szöveghez.

A naplóbejegyzések és a levelek előtt található három előbeszéd mindenekelőtt rögzíti azokat a kereteket, amelyek közé a Fanniról szóló szöveg elhelyezhető. A szerkesztői előszó a hétköznapi emberek sorsát emeli a hősök magasságába: „Azok a' Szeretetre

⁴⁶ Vö. YAHALOM, i. m., 420.

⁴⁷ *Montier asszonymnak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei.* ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1793, Rövid emlékeztetés, oldalszám nélkül.

méltók, a' kik el-felejtetnek, mert nem ültek Királyi-székekbe', vagy – nem szeretettek olyanoktúl, a' kik Thronusban ültek..."⁴⁸ A T-ai Józsinak tulajdonítható két szövegrész is elsősorban a szöveg autentikusságát hangsúlyozza, tehát fő célja az olvasóközönseget megerősíteni abban a hitben, hogy az olvasandó történet nem irodalmi mű, hanem maga a valóság: „Ezt a' Kedves Lelket hozta előmbé egy szerentsés Történet, tizen-hatodik Esztendejében. Ő, és én, eggyyszerre érzettük a' Szeretetnek böl dog Fel-indulását.”⁴⁹

Azonban nem ennyire nyílt, sőt majdnem felismerhetetlen maga a szerkesztői munka létezése, amely szintén fontos részét képezi a levélregény műfaji paktumának. Ugyanis a szerkesztő diszkrét jelenléte és megnyilvánulása szintén az autentikusság megerősítésének eszköze, s éppen finom, észrevétlen jelenlétével válik természetessé működése. A *Fanni' hagyománya*iban (szintúgy, mint a korai, tehát a *Julie* előtti francia levélregényekben) a szerkesztői előszó olyan hangként van jelen, amely hangsúlyozza a kiadott szövegtől való távolságát, és kimondatlanul is egyértelművé teszi, hogy a szövegközlést megelőzte valamiféle szerkesztői előmunka, ami lehetővé tette a megjelentetést. Az előzetes beavatkozás a szöveg elrendezését jelenti a kézirat alapján, ebben az esetben tehát a levelek és a naplóbejegyzések megfelelő diszpozícióját a történet kikerekedése céljából. Ebben a gesztusban benne rejlik a szövegtől való távolságtartás is, amellyel az irodalmon kívüli műfaj szerzőségét nem kell felvállalni. Ez a distancia pedig olyannyira sikeres lesz a *Fanni* esetében, hogy néhány évtized múltán az olvasóközönseggel tapasztalatát kifejezve Toldy Ferenc is a nyomában megszülető magyar irodalomtörténet-írás először létező személyként, később már ironiként kezeli Fannit.⁵⁰

A *Fanni' hagyományai* tehát, a *Bácsmegyey*vel szinte egy időben, teljesen különböző elméleti megfontolásról tanúskodik. Hiszen míg a *Bácsmegyey*vel a levélregény műfaja elvileg minden poétikai jegyét nyíltan megmutatja, felvállalja a valóság illúzióját és irodalmon belüli műfajként deklarálja helyzetét, addig az *Urániában* megjelenő szöveg megszünteti ezt az olvasási tapasztalatot. A francia levélregény alakulástörténetéhez képest tehát egészen más a *Fannival* a magyar levélregény, hiszen nem genetikus alakulás eredményeként követi egymást időben a naiv olvasásmódot kívánó textus és a nyílt poétikai leírást kínáló szöveg, hanem szinkronikusan él egymás mellett a két, egymástól idegennek és időben távolinak mondható olvasásmód.

A levél

Bármilyen mértékben is nyitott vagy elfedett a levélregényben a fikció az olvasói tapasztalat előtt, van még egy olyan vonatkozása az ide tartozó textusoknak, amely az említett szövegszervező eljárásokon túl, ha lehet, tovább fokozza a valóság illúzióját. Ez

⁴⁸ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 68.

⁴⁹ *Uo.*, 69.

⁵⁰ A probléma részletes kifejtésére nézvést vö. SZILÁGYI Márton, *A Fanni' hagyományai szerzőségének kérdése* = Sz. M., *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 57–79.

pedig magából a formából adódik, abból az alaphelyzetből, hogy levelekből épül fel a regény, s az egyes darabok nem kizárólag a szöveg formális tagolására korlátozódnak, hanem folytonosan utalnak saját maguk anyagszerűségére. Azzal, hogy az egyes levelek, illetve naplóbejegyzések materiális jellegükre vonják a figyelmet, megkísérlik a szöveg egészét elidegeníteni minden irodalmi meghatározottságtól. Így lesz a materialitás hangsúlyozása is annak a játéknak a része, amelyet a szerző az olvasónak ajánl egy alternatív normaképzés folyamatában.

A levelek kézzelfoghatóságának kiemelése elsődlegesen azon paratextusok által valósul meg, amelyek a levél, illetve a naplóbejegyzés megírásának idejére, helyére, valamint címzettjére utalnak. Emellett fontosak még a levélben a megszólító és az elkészítő kifejezések. Ezen formálisnak nevezhető elemek mellett rendszerint előfordulnak olyan helyek a szövegben, amelyek kifejezetten a levelek vagy a napló kézzelfoghatóságára, anyagi mivoltára utalnak. A valóság illúziójának erősítése mellett ezek a részek ugyanakkor olyan metadiszkurzív jellegű reflexiók is, amelyekben a levélregény önnön műfajiságát írják le.

A *Bácsmegyey*ben a levél anyagszerűségén való elidőzés egyoldalú: rendszerint a levélküldés és -kapás mozzanataira, illetve a levélírás körülményeire utalnak: „Alig küldtem el tegnapi leveletem, midőn a második postán egy csomó levelet kaptam.”⁵¹ „Valahányszor tegnap pennához nyúltam, hogy néked írjak, ugyanannyiszor vetettem el azt.”⁵²

A *Fanniban* némileg érzékletesebben válik fontossá a papír, ebben az esetben napló materiális jellege: „Utoljára teszem reád Titkaim' Meghittye! Sorvadó Kezeimct – és tsak azért, hogy véle szólljak... Eggyetlenem! midőn ezek a' Jegyzelékek Kezeidbe jutnak, akkor már engem' a' híves Föld takar... Bepetsételve hagyom neked azokat a' Könnyeket, a' mellyeket ide hullattam, ezeket a' Gyötrelmeket, mellyeket ide öntöttem... és néked hagyom azokat.”⁵³

A francia levélregényekben hasonlóképpen lényeges a levél mint tárgy szerepeltetése. Azokban a regényekben, amelyekben a narráció meglehetősen komplikálttá válik a több tucatnyi levélíró bevezetésével, a levél funkciója is összetettebb lesz. Egyrészt lehetőség nyílik egy személy különböző kapcsolatainak bemutatására, másrészt pedig bonyolultabb feladatként mutatkozik a nagy mennyiségű levelet egy történet köré csoportosítani. Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ában Saint-Preux és Julie között a levél nem csupán kommunikációs eszköz, hanem tárgyszerűsége olyannyira kiemelt, hogy fétisként értelmezhető jelenléte: „J'ai reçu ta lettre avec les mêmes transports que m'aurait causés ta présence; et, dans l'emportement de ma joie, un vain papier tenait lieu de toi.”⁵⁴

⁵¹ *Bácsmegyey*, 379.

⁵² *Uo.*, 398.

⁵³ *Uránia*, 279–280.

⁵⁴ „A leveled érkezése akkora gyönyört hozott számomra, mint a jelenléted: és az öröömöm kitörésével, csupán egy hiü reményt keltő papír helyettesített téged.” (Ford. tölem – B. K.) *Julie*, i. m., 170. Première partie. XVI. lettre, Saint-Preux à Julie.

Ezzel a megjegyzéssel a levél saját funkciójáról beszél, arról a kommunikatív szándékról, amelynek célja a hiány, a távollét megszüntetésére irányuló törekvés.⁵⁵ Choderlos de Laclos libertinus hagyományokat őrző levélregényében, az 1782-ben megjelent *Veszedelmes viszonyok*ban a levél viszont már nem csupán közvetítő eszközként van jelen, hanem ő maga válik az csemények irányítójává. Marquise de Merteuil és Vicomte de Valmont szövekezésében a kiszemelt áldozatok meghódítása, megtévesztése, manipulációja vagy akár a megsemmisítése érdekében a levél cselekményként tétéleződik. Elemzői⁵⁶ a levelek ezen tárgyiasságát a szöveg erotikus karakterével is összekapcsolják, hiszen az erotika alapja a nézés alanyának és tárgyának különös öröme egy olyan kultúrában, ahol meglehetősen erős a bűnösség hagyománya is. Laclos regényében tehát a levelek fétisjellege szintén érzékelhető, tárgyyszerűségének ábrázolása pedig leleplezi a *Julie* érzékenységében rejtőzködő érzékiséget is: „Je l'ai emportée dans mon lit, et puis je l'ai baisée comme si... C'est peut-être mal fait de baiser une Lettre comme ça, mais je n'ai pas pu m'en empêcher.”⁵⁷

Befejezetlenség

A magyar érzékeny levélregény hatástörténeti szempontból megszűnik az Urániában kiadott darabbal,⁵⁸ hiszen a műfaj hatókörébe sorolható további két szöveg befejezetlen maradt, így megírásuk idején meg sem jelenhettek. Ezért ebben a fejezetben mindvégig korlátoznunk kell kijelentéseink érvényességét, hiszen nem gondolkozhatunk lezárt textusokról, ugyanakkor persze mindez igen beszédes lehet a műfajértelmezés folyamatában.

A két szóban forgó lezáratlan levélregény egyike Vitkovics Mihály alkotása (*A költő regénye*, 1800 körül), a másik pedig Kisfaludy Sándoré (*Két szerető szívnek története*, 1806 körül). A két textus a fentebb tárgyalt levélregényekhez képest kevésbé hangsúlyosan képvisel olyan poétikai jellegzetességeket, amelyekből kiderülne pontosan, hogy irodalmon belüli, illetve azon kívüli szöveggént kívánják-e magukat deklarálni. A töredékekhez nem kapcsolódik olyan paratextus sem, amelynek diskurzusa egyértelművé tehetné a szövegek által felkínált olvasási módokat. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *Bácsmegeyey*hez hasonlóan nem monologikus formát, hanem némiképpen komplikálódott változatokat használnak fel a történetmondásban. *A Két szerető szívnek története* két

⁵⁵ A levél definíciójára nézvést vö. CALAS, *i. m.*, 14; HOPP, *i. m.*, 501–502.

⁵⁶ Robert MAUZI, Sylvain MENANT, *Littérature française: Le XVIIIe siècle*. II, Paris. Arthaud. 1977. 233.

⁵⁷ „Bevittem magammal az ágyba [a levelet], majd úgy csókolgattam, mintha... Talán nem helyes, hogy egy levelet így megcsókolok, de nem tudtam megállni.” (Ford. tölem – B. K. *A baiser* ige második jelentése a vulgáris jelentéstartományban a szexuális aktusra utal.) Première partie, Lettre XVI. Cécile Volanges à Sophie Carnay.

⁵⁸ Az 1810-es évek után megjelent levélregények már inkább tekinthetők az érzékenység bírálatának vagy működésképtelenségének, mintsem a műfaj továbbélésének. (Az 1810-es években: VITKOVICS Mihály, *Spoemen Milice*; GOETHE *Werther*ének fordítása BÖLÖNI FARKAS Sándor és KIS-SOLYMOSY SIMÓ Károly által; KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegeyey gyötrelmei*; 1820 után: FÁY András, *Érzélgés és világ folyása*; SZALAY László, *Alfonz levelei*; BAJZA József, *Otilia*; EÖTVÖS József, *A karthauzi*.) Ám természetesen nem tekintjük érdektelennek a velük való foglalkozást, hiszen bizonyára lehet e szövegcsoporthoz is hozzáadéka az általunk tárgyalt regények szempontjából.

levélíró dialógusa, *A költő regénye* pedig összesen öt levélíró szerepeltet. Mindkét töredékben megtalálhatók egyébiránt olyan nyomok, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy láthatóvá váljék a két szöveg műfajhoz tartozási szándéka és olvasási stratégiák közvetítése. Azokban a részletekben keresendő ez a kapcsolódás, amelyekben a levélírók mondanivalójuk megerősítéseként levélregényekből idéznek, illetve utalnak ismert szövegekre.

Vitkovics töredéke a *Fanni' hagyományai* említésével teszi egyértelművé azt a szöveg-hagyományt, amelyhez kapcsolódni szándékozik. Kisfaludy töredékében viszont hangsúlyosabbá válik a műfajhoz való tartozás azzal, hogy a levelekben számos idézet szerepel Rousseau *Julie*-jéből, emellett a két szereplő is többször hasonlítja magát a francia levélregény szerelmes párjához. Így talán kaphat némi hitelt az a feltételezés, miszerint *A költő regénye* inkább folytatta volna a *Fanni* által képviselt, irodalmon kívüli státuszt deklaráló levélregényt, míg a *Két szerető szívnek története* azt az irányt követhette volna, amely Rousseau *Julie*-je óta kezdett magának irodalmon belüli pozíciót keresni. Am továbbra se felejtjük el, hogy ez a két szöveg, amely a levélregény műfajának időbeli határán áll, bevégezetlen.

Ez persze eleve izgalmas olvasási tapasztalattal szolgálhat,⁵⁹ hiszen a műfaj egyik alapvető poétikai ismérve a töredékesség, amelyet tovább bont sok esetben az intertextusok sokasága. Más szempontból is beszédes e felfüggesztett lét, hiszen a két soha meg nem születő szöveg az érzékenység tapasztalata felől egyszerűen már nem alkalmas a befejezésre, mivel nem követik azt a történetesémát, amely eladdig a levélregényt mind nyugat-európai, mind pedig magyar változatában jellemezte. Vitkovics töredékének főszereplője számára a szerelemben való mélységes csatlódás nem lesz végzetes, a Kisfaludynál szereplő fiatal pár boldogsága pedig némi zökkenő után beteljesedik.

Sűrű történet

A magyar levélregény alakulástörténetének áttekintését a műfaj francia nyelvű darabjaihoz viszonyítva kívántam elvégezni, mivel viszonyuk mind architextuális, mind pedig intertextuális szempontból figyelemreméltó. Visszatekintve a szövegek kapcsolódásaira és egymástól való eltávolodásaira, világosan körvonalazódhat a magyar levélregények sajátos helyzete a 18–19. század fordulóján. Míg a francia levélregények alakulástörténete elvezet az irodalmon kívüli textustól az irodalmi műfajok között helyet kereső szövegig, addig a magyar nyelven megszólaló műfaj mellőzi ezt a linearitást. A *Bácsmegey* már nyíltan beszél saját megalkotottságáról, viszont a néhány évvel későbbi *Fanni* irodalmon kívülisé-

⁵⁹ Vö. Michel GAILLARD, *Le fragment comme genre*, Poétique 1999 novembre. 396: „Plus on cherche le fragment, plus on trouve la lecture et le lecteur. Pour l'essentiel, le fragment pris comme un genre trouve son unité dans la réception, dans ce plaisir du sens qui survient sans calcul, ni enjeu, par des textes qui présentent la particularité d'être autrement centrés.” („Minél jobban kutatjuk a töredéket, annál közelebb jutunk az olvasáshoz és az olvasóhoz. Lényegében a műfajként kezelt töredék a befogadásban találja meg egységét, az érzés örömeiben, amely számítás és tét nélkül van jelen olyan szövegekben, amelyek abban különlegeseek, hogy másként vannak rendezve.” Ford. tőlem – B. K.)

gét hirdeti, a századforduló két töredéke pedig már lekési az érzékeny levélregény-diskurzus működőképességét. Így láthatóvá válik, hogy a magyar irodalomban a levélregény (és általában a regény) alakulástörténete nem tekinthető szervesnek, szemben a francia irodalomban tapasztaltakkal. Ehhez a sajátos helyzethez persze hozzászámítandó a magyar levélregény időbeli kiterjedtségének korlátozottsága, az a mindössze két-három évtized, amelyben kvázi szinkronikusan próbál leképeződni a műfaj történetisége. Ezért helye lehet annak a kijelentésnek, hogy a magyar levélregény az idegen nyelvű (elsősorban a francia és a német) szövegek transztextuális játéka végpontjának, egy hosszú folyamat összegzésének tekinthető, amelyben még utoljára meghatározó jellegű az érzelmes cselekmény ötvöződése a levelek és a naplóbejegyzések egyedi narratívikájával.

A francia levélregény története, amely a *Portugál levelekkel* kezdődik s a 19. század elejére merül ki a *Julie*-utánzatokkal (pl. Madame de Staël *Delphine*-je) és travesztiákkal (pl. Choderlos de Laclos *Veszedelemes viszonyokja*), mindenképpen egy genetikus alakulás eredménye, ami a magyar levélregények kapcsán korántsem mondható el. Ezzel azonban nem lenne jogos leértékelni a magyar irodalom 18. századi helyzetét, a cél kizárólag a műfaj alakulástörténetének bemutatása volt a két különböző nyelvterületen. Ezek a kutatások majd tovább vezethetnek a műfajok változásának és kapcsolatának irányába, a tematika és a diskurzus szempontjából elsősorban a heroida felé, ahol szintén a francia irodalommal való közvetlen, illetve áttételes kapcsolat tűnhet fel először. A jelen olvasási tapasztalatából a heroidákat a műfaj kétes poétikai helyzete teheti izgalmassá, de ebben az esetben az antik eredet és az érzékeny levélregényhez szorosan kapcsolódó tematika és beszédmód okozza a feszültséget.

A levélregény, amint láttuk, látszatra a levélhez hasonlóan⁶⁰ formája leírhatatlanságát, rugalmasságát és kánonon kívüliségét sugallja, elvileg tehát a regény típusain belül a legmegfoghatatlanabb. Valójában azonban meglehetősen erős korlátokat alakít ki maga köré, így – Roland Barthes kategóriáit alkalmazva – írhatóknak⁶¹ mutatkozva valójában azonban kizárólag az olvasható⁶² szöveg kategóriájába sorolható.

A tanulmány végéről visszatekintve válik egyértelművé az a tény is, hogy a levélregény – önértelmezése ellenére – az irodalmi szövegek rendszerében a regény kategóriájában találja meg a helyét.

⁶⁰ A levél meghatározására és beszédmódjára nézvést vö. Geneviève HAROCHE-BOUZINAC, *L'épistolaire*. Paris, Hachette, 1995, 3: „Ainsi la lettre, forme très différenciée à l'intérieur de ses propres limites, se caractérise-t-elle par l'instabilité de ses formes et la souplesse de son utilisation. C'est la combinaison de ces facteurs historiquement et socialement variables et de facteurs invariants (destination, souscription) qui détermine le mode de fonctionnement du genre épistolaire.” („A levél tehát, amely saját határain belül igen változatos lehet, meglehetősen bizonytalan formával és sokoldalú felhasználhatósággal jellemezhető. Történelmileg és társadalmilag változó tényezők, illetve változatlan elemek [címezett, aláírás] kombinációja, amely meghatározza a levélműfaj működési formáit.” Ford. tőlem – B. K.)

⁶¹ „...amit ma is lehetséges megírni (újraírni) – ezt nevezzük írhatóknak. Miért az írható tekintjük értéknek? Azért, mert az irodalmi munka (az irodalom mint munka) téje, hogy az olvasót immár ne a szöveg fogyasztójává, hanem létrehozójává tegye.” Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 14.

⁶² „Az írható szöveggel szemben megjelenik tehát a vele ellentétes érték, negatív, reaktív érték: az, amit el lehet olvasni, ám nem lehet megírni. Ez az olvasható. Az olvasható szövegeket klasszikusoknak hívjuk.” *Uo.*, 15.